

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ВАСИЛЕНКО ВОЛОДИМИР АРКАДІЙОВИЧ

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ МАХАТМИ ГАНДІ

13.00.01 - теорія та історія педагогіки

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ - 1984

00756360 (R)

Робота виконана в Аеровоградському державному педагогічному інституті ім. В.П.Винниченка

AB 30.028

Науковий консультант: дійсний член АН України,
доктор педагогічних наук,
професор Мороз Олексій Григорович

Офіційні опоненти: член-кореспондент АН України,
доктор педагогічних наук, професор
Бондар Володимир Іванович
член-кореспондент АН України,
доктор психологічних наук, професор
Максименко Сергій Дмитрович
доктор педагогічних наук
Майборода Василь Каленикович

Провідна установа: Харківський державний педагогічний
інститут

Захист відбудеться " 3 " червня 1994 року о 14 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.32.02 в Інституті
педагогіки АН України /252001, Київ-1, вул.Трьохсвятительська,8/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту
педагогіки АН України.

Автореферат розісланий " 29 " квітня 1994 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

М.П. Легкий

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ДВ - 30, 020

В С Т У П

На першому з'їзді педагогічних працівників України схвалена національна програма "Україна XXI століття: стратегія освіти", в якій відзначалося, що закладення основ нової політичної структури суспільства, розбудова України як незалежної, демократичної, правової держави потребує створення відповідної системи національної освіти. У розв'язанні цього завдання важлива роль належить педагогічній науці, яка повинна з методологічно правильних позицій чітко визначити національний компонент змісту навчання й виховання, знайти шляхи прилучення дітей до культури й історії свого народу, до усвідомлення його етнічної унікальності та одночасної належності до братньої сім'ї народів усього світу.

Практика перебудови освіти в сучасних умовах показує, що відсутність серйозних теоретичних досліджень проблеми органічної єдності та взаємообумовленості національного та загальнолюдського в культурі й освіті інколи призводить до вульгаризації самої ідеї національної освіти, коли за поверховими атрибутами втрачається її глибинна суть, коли забувають, "що соціальною місією школи є збагачення і примноження національної культури, а не консервація минулого" (Гончаренко С.У., Мальований В.І. Соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи//Рідна школа, 1993, № 4, с.55). Національна освіта не тільки зберігає здобуте генієм свого народу, вона постійно готова до взаємозбагачувального діалогу культур, зорієнтована на найвищі світові досягнення. Про це свідчить досвід розвитку й реформування систем освіти в багатьох країнах. І цей досвід обов'язково треба вивчати.

Сьогодні в умовах розбудови національної школи значно підвищується інтерес до теорії й особливо практики розв'язання цього завдання іншими народами. Досліджуючи світові тенденції розвитку освітніх систем, вивчаючи зарубіжний досвід реформування школи, можна уникнути серйозних помилок при визначенні стратегії і тактики освітніх нововведень в Україні. У цьому плані наше дослідження, яке присвячене вивченню й аналізу розробки та здійснення концепції національної освіти М.Ганді, є а к т у а л ь н и м.

При всій специфічності, історичній обумовленості досліджених процесів можна виділити загальні закономірності й підходи, що можуть бути творчо застосовані в сучасних умовах у нашій державі.

С т а н п р о б л е м и. В зарубіжній історичній науці існує досить давня традиція вивчення діяльності та поглядів М.Ганді. Вийшов цілий ряд фундаментальних праць, присвячених його філософським, релігійним та політичним поглядам (Дж.Болтон, Дж.Кетлін, Р.Пейн, Л.Фішер, Ф.Хатчінс, Е.Еріксон, Дж.Еш). У працях з історії освіти частково розглядались і педагогічні ідеї М.Ганді (А.Д'Сурса, М.Гривз, У.Коннелл, Дж.Сарджент, І.Сен, Е.Хак, П.Хартог). Більш детально вони були розглянуті у працях М.Кіпро, Ч.Лейса та В.Молта.

Найбільша увага М.Ганді та його спадщині приділена в дослідженнях індійських учених (М.Ананд, Б.Бхаттачарія, В.Варма, В.Гірі, Д.Датте, Е.Намбудіріпад, Б.Нанда, С.Нараян, Ч.Рао). Педагогічна діяльність М.Ганді, зокрема практика здійснення "Основної Освіти", розглянута в працях з історії освіти в Індії (Дж.Аггарвал, Дж.Анора, Т.Авінашілінгам, С.Банерджі, Б.Басу, К.Вьяс, С.Мукерджі, Х.Мукерджі, К.Наїк, П.Рават, Р.Сінх, З.Хусейн). Засади педагогіки М.Ганді найповніше розглянуті у працях Х.Кабіра, Р.Рама, У.Сенкнера, Т.Сіквейри.

Вивченню феномена М.Ганді значну увагу приділили і вчені колишнього Радянського Союзу. В основному розглядалися його політичні та філософські погляди (В.В.Балабушевич, А.В.Горєв, В.Я.Івбуліс, Е.Н.Комаров, С.Н.Кузнецова, А.Д.Літман, О.В.Мартишин, Р.Д.Орлова, Р.А.Ульяновський). Окремим аспектам його діяльності були присвячені й дисертаційні праці (І.А.Дорохова, Ю.Д.Карпов, В.Л.Кашин, С.М.Кедрова, О.В.Мартишин, О.В.Муратовський, В.К.Піддубний).

Педагогічна діяльність М.Ганді практично не розглядалась, окрім її моменти згадувались у працях Л.Р.Гордон-Полонської, М.І.Кондакова, М.О.Константинова, А.А.Нусенбаума, Н.Г.Прусакової, Л.Л.Супрунової, І.В.Сучкова, Г.У.Умарова, Е.С.Юрлова. Педагогічним поглядам М.Ганді була присвячена лише одна праця (Немченко Е.С. М.К.Ганди и современная школа Индии.-Учен.записки Узб. НИИ педнаук,

Новая серия, Вып. XXIII. - Ташкент, 1975, с. 107-116).

Слід визнати, що у вітчизняній історико-педагогічній науці відсутні спеціальні дослідження, присвячені педагогіці видатного мислителя і реформатора М.Ганді.

Об'єктом дослідження є педагогічна діяльність та спадщина М.Ганді.

Предмет дослідження - концепція національної освіти, розроблена і реалізована М.Ганді на практиці в Індії наприкінці 30-х років ХХ століття.

Проблема дослідження полягає в осмисленні з позицій сучасної історико-педагогічної науки теоретичної та практичної цінності запропонованої М.Ганді концепції національної освіти, у виявленні її сильних сторін та помилкових положень для творчого застосування найбільш продуктивних ідей в умовах побудови системи національної освіти в Україні.

Мета дослідження - показати на основі історико-педагогічного аналізу, що розроблена М.Ганді концепція національної освіти - видатне явище у педагогіці ХХ століття, яке має велике значення для дальшого розвитку педагогічної науки і практики.

Завдання дослідження:

1. Визначити витoki та структурні компоненти комплексу педагогічних поглядів М.Ганді.

2. Показати, що педагогіка М.Ганді є закономірним результатом розвитку і синтезу передових педагогічних ідей минулого та прогресивних теорій першої половини ХХ століття.

3. Виявити взаємозв'язок та взаємообумовленість національного та загальнолюдського в концепції національної освіти М.Ганді, показати їх взаємозбагачувальний вплив.

4. Показати самобутність й оригінальність ідей М.Ганді, зробивши акцент на їх загальнопедагогічному значенні. Продемонструвати новаторську природу багатьох підходів при розв'язанні проблем теорії і практики виховання, їх значення для наступного розвитку педагогічної думки.

5. Виробити рекомендації щодо практичного застосування найбільш перспективних положень педагогічної системи М.Ганді в умовах реформування системи освіти в Україні.

Методологічну основу дослідження становлять: теорія наукового пізнання, положення про єдність

всесвітньо-історичного процесу, наступність у розвитку цивілізації, взаємозбагачувальний вплив національних культур різних народів, про діалектичний характер взаємодії національного та загальнолюдського, про освіту як механізм суспільного прогресу.

При дослідженні орієнтація була на педагогічну методологію, розкрити насаперед у працях Я.А.Коменського, Ж.-Ж.Руссо, Я.-Г.Песталоцці, Г.С.Сковороди, Л.М.Толстого, М.І.Пирогова, К.Д.Ушинського, В.О.Сухомлинського, які неодноразово вказували на глибинну єдність і діалектичний характер взаємодії народного, національного і загальнолюдського в освіті й вихованні.

Головними методами дослідження були аналіз, синтез, аналогія, систематизація та узагальнення змісту першоджерел, педагогічна інтерпретація фактів, цілеспрямований аналіз праць видатних педагогів в аспекті досліджуваної проблеми.

Основними джерелами дослідження були праці М.Ганді (книги, статті, матеріали виступів і промов, листи), офіційні документи про освіту в Індії періоду, що вивчався, праці вітчизняних та зарубіжних учених про життя і діяльність М.Ганді, його педагогічні погляди, дисертації з проблем теорії та історії педагогіки.

Науковими результатами дослідження:

- вперше на основі всебічного аналізу та цілісного осмислення дана науково обгрунтована оцінка поглядів видатного освітнього діяча ХХ століття, визначені головні періоди його діяльності, показана еволюція провідних ідей його педагогічної системи;

- в науковий обіг введено значну кількість раніше невідомих документів, фактів, теоретичних ідей, що ґрунтуються на перекладених нами творах М.Ганді;

- показано теоретичне та практичне значення запропонованої М.Ганді реформи освіти в Індії, аргументовано перспективні шляхи використання її прогресивних положень у сучасних умовах.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що на основі використання значної кількості джерел з урахуванням результатів досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених, визначене місце М.Ганді-

педагога в історії освіти, показано прогресивний характер та новаторську суть більшості положень його педагогічної системи, значення його ідей для дальшого розвитку педагогічної науки та шкільної практики.

Певне значення дисертація має і для подолання одного з недоліків історико-педагогічних праць - орієнтацією виключно на аналіз матеріалів, пов'язаних з тенденціями розвитку освіти в основному в країнах Європи, що призводить до порушення таких принципів пізнання, як історизм, системність, цілісність. І в цьому плані виконана робота, яка присвячена вивченню й аналізу теорії та практики здійснення реформ освіти в одній з провідних країн Азії, може бути визнана корисною, бо хоч частково вона буде сприяти подоланню європоцентризму сучасних досліджень.

П р а к т и ч н у з н а ч у щ і с т ь дослідження становлять:

-результати дослідження, висновки і рекомендації, які можуть бути творчо застосовані при розробці і реалізації концепції національної освіти для незалежної України;

-матеріали самої дисертації та публікації автора, які можуть бути використані у практиці роботи педагогічних навчальних закладів, у викладацькій, пропагандистській і лекторській роботі;

-розроблений автором навчальний посібник із спецкурсу для студентів педагогічних інститутів допущений Міністерством освіти України.

А п р о б а ц і я дисертації здійснювалась через впровадження розроблених рекомендацій у вузівську і шкільну практику: читання лекцій для студентів та слухачів курсів підвищення кваліфікації вчителів та керівників шкіл (Кіровоград, 1988-93; Сімферополь, 1993), доповіді за результатами дослідження на засіданнях кафедри педагогіки Київського педагогічного інституту ім.М.П.Драгоманова(1990), лабораторії історії школи та педагогіки за кордоном НДІ загальної педагогіки АПН СРСР (Москва, 1988-93), кафедри педагогіки Кіровоградського педагогічного інституту (Кіровоград, 1989-93), через виступи на науково-практичних конференціях "Загальнолюдське та національне в історико-педагогічному процесі" (Москва, 1991), "Сучасні проблеми історико-педагогічних досліджень" (Москва, 1992), "Г.С.Ско-

вороді - 270" (Кіровоград, 1992), "Педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського і розбудова національної освіти"(Кіровоград, 1993), через розробку програми і змісту спецкурсу для студентів педагогічних навчальних закладів "Концепція національної освіти М.Ганді".

Основний зміст дослідження розкритий у 10 публікаціях автора (загальний обсяг - 21,3 друк.аркушів).

На захист виносять ся такі положення:

-розроблена М.Ганді концепція національної освіти, в якій науково обгрунтовані насамперед положення про мету, зміст, основні принципи та методи національної освіти й виховання, в цілому відповідає основним критеріям наукової педагогіки, має прогресивний характер і велике значення для дальшого розвитку теорії і практики виховання;

-концепція національної освіти М.Ганді та досвід її практичного втілення у масштабах цілої країни мають не тільки вузьконаціональне, а й міжнародне значення і можуть бути творчо застосовані у розбудові систем національної освіти інших незалежних держав;

-основними умовами ефективного використання найбільш актуальних положень концепції М.Ганді є комплексний підхід, урахування національної специфіки та історичної обумовленості деяких ідей, діалектики взаємозв'язку загальнолюдського та національного, особливостей широкомасштабної перебудови освіти на сучасному етапі, перспектив інтеграції України у світову систему освітніх зв'язків, виходу на загальновизнані еталонні рівні застосування новітніх інформаційних та педагогічних технологій.

Структура дисертації : праця складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків та бібліографії.

О С Н О В Н И Й   З М І С Т   Д И С Е Р Т А Ц І І

У в с т у п і обгрунтовано вибір теми, її актуальність, визначені проблема, предмет, мета, завдання дослідження, методологічні основи і методи дослідження, його наукова новизна, теоретична і практична значущість, сформульовані положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Світоглядні основи

педагогіки М.Ганді" розглядаються філософські, релігійні та політичні погляди М.Ганді, основи його педагогічної філософії, а також його ставлення до загальнопедагогічних проблем.

Як показує аналіз, основов поглядів М.Ганді була орієнтація на досягнення трьох фундаментальних чеснот: правди, ненасильства і стриманості, які й визначили суть його педагогіки. Правда (істина) для Ганді означала повну відкритість і правдивість у думках, словах і вчинках. Як політик, він був послідовним противником будь-якої конспірації й анонімності. Ганді вимагав повної відмови від неправди. Навіть тої, яку люди інколи вважать спрямованою на благо. Про таку "корисну" неправду він писав: "Кожен знає, що неправда розбецує і принижує душу... Її результат може на деякий час здаватися добродійним для суспільства, але можна довести, що кінець кінцем вона принесе більше шкоди, ніж користі"(The Collected Works of Mahatma Gandhi.- New Delhi: The Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India. 1958-1984. -vol.1-90, vol.34, p.97. Усі переклади праць М.Ганді в основному виконані за цим виданням, і надалі ми будемо вказувати тільки том та сторінку).

Правда нерозривно пов'язана з ненасильством. Для М.Ганді правда - мета, а ненасильство - єдиний засіб її досягнення. Єдино можливий шлях для людей, і призначений не тільки для святих і аскетів, а й для всіх інших. Ненасильство, підкреслював Ганді, - закон нашого виду, як насильство - закон звірів. М.Ганді вважав ненасильство історично прогресуючим явищем. Він стверджував, що, незважаючи на будь-які криваві відхилення, історія людства свідчить, що хоч повільно і непомітно, а все ж у житті людей стає менше насильства, з'являється все більше ознак міцнішого ненасильства.

Закликаючи утримуватися від насильства, М.Ганді попереджував, що воно може проявлятися не тільки у суто фізичних, брутальних діях. Є і більш складні, "витончені" форми. І тільки на перший погляд, їх дія здається менш руйнівною. Він підкреслював: "На мій погляд, сьогоднішнє наше уявлення про ахісу приспало нашу свідомість і зробило її нечутливою до безлічі інших, більш підступних форм насильства, таких,

як грубі слова і судження, зла воля, гнів, злоба і жага жорстокості. Воно заставило нас забути, що значно більше насильства може бути у повільному катуванні людей і тварин, коли їх морять голодом і експлуатують, щоб задовольнити свої жадібність. Значно більше насильства спостерігаємо всьди у безглуздому приниженні й пригнобленні слабих, коли у них забирають самоповагу. У цьому, можливо, більше насильства, ніж у самій смерті, яку в таких випадках треба вітати" (All men are brothers, Life and thoughts of Mahatma Gandhi as told in his own words/ Comp. and ed. by K.Kripalani. -Ahmedabad: Navajivan publ.house, 1968, p.42-43).

Третя фундаментальна чеснота для М.Ганді - стриманість. Це в стародавніх пам'ятках індійської філософської думки (Ведах, упанішадах, "Законах Ману") прославлялись стриманість, самоконтроль та самодисципліна, коли людина добровільно накладає на себе обмеження, свідомо контролює свої думки, почуття, слова і дії. Грунтуючись на цих ідеях, М.Ганді стверджував, що здатність свідомо для блага суспільства та особистості обмежувати себе - ознака людського. І людина є і залишається людиною до тих пір, поки здійснює це самообмеження на практиці.

Для М.Ганді моральний самоконтроль передбачає насамперед контроль власних бажань, виходячи з потреб інших людей. Причому акцент зміщується на користь альтруїзму. Виступаючи з позицій морального максималізму, М.Ганді закликав прагнути до повної відмови від егоїзму, який він вважав корінням усіх лих і бід. Він писав: "Наші бажання і мотиви можуть бути поділені на два класи - егоїстичні і не-еґоїстичні. Всі еґоїстичні бажання - аморальні, в той час як бажання вдосконалити себе для того, щоб робити добро іншим, - по-справжньому моральне" (All men are brothers..., p.76).

Педагогічні погляди М.Ганді формувалися під впливом цілого ряду факторів. Перш за все слід згадати значноміром вирішальний вплив індійської культури, філософії індуїзму і джайнізму, світоглядну суть яких Ганді засвоїв ще з дитячих років. Безумовно, велике значення мав і особистий педагогічний досвід - роки навчання у школі, більш як дворічний період перебування в Лондоні, де Ганді здобував юридичну освіту, робота вчителем у школах селища

- 9 -

"Фенікс" і на Фермі Толстого в Південній Африці. Велике значення мало і знайомство з працями видатних педагогів, досвідом практичної реалізації їх систем. У книжках і статтях М.Ганді є посилання на твори Ш.-Ж.Руссо, Г.Спенсера, Л.М.Толстого, Т.Хакслі, Дж.Раскіна, М.Монтессорі. Загалом можна стверджувати, що педагогіка займала важливе місце у його житті й діяльності, складала значну частку його планів реформування суспільства і людини.

У статті "Ідеальна початкова школа для дітей" М.Ганді вказав на три вузлові, на його думку, питання педагогіки: людина (дитина) як об'єкт та суб'єкт виховання, сутність освіти як процесу і вчитель-вихователь (проблема педагога). При оцінці людської природи, як показує аналіз його творів, М.Ганді виходив з таких положень:

1. Всі люди – різні. Це – закон. Для нього Ганді навіть застосував визначення "різноманітність у єдності", підкреслюючи право кожного на повагу до його унікальності.

2. Всі люди – недосконалі. Людина може помилитися. Ганді навіть залишав за нею право на помилку (а коли мова йшла про дітей, вбачав у здатності робити помилки і певну користь). Головне, підкреслював він, у тому, щоб визнати свої помилки і бути готовим їх виправити. При оцінюванні вчинків він радив перш за все розглядати мотиви, звертаючи більше уваги на наміри, ніж на результат.

3. Людина прагне досконалості. І її можна змінити на краще, але тільки за допомогою ненасильницьких методів, звертаючись до дійсно людського в ній. У спробах "переробити" когось треба пам'ятати, підкреслював Ганді, що боротьба іде з вадами, а не з тим, хто від них уже страждає.

Дитячу природу Ганді в основному розглядав з традиційних позицій. Діти – беззахисні і безпорадні. Досить довго вони потребують опіки з боку дорослих, на яких лежить величезна відповідальність за їх безпеку і розвиток. Як і Л.М.Толстой, М.Ганді вважав, що діти народжуються невинними, і якщо їх батьки та рідні поводять себе так як треба, вони здатні інстинктивно дотримуватись законів правди, ненасильства і любові. На думку Ганді, дорослим є чого повчитися у дітей. Він мав на увазі насамперед чесність, прямоту, відвертість і безстрашність дітей, те, що під впливом конформізму дорослі вже втратили. Серед

інших важливих якостей він називав також допитливість, свіжість сприймання світу, здатність до наслідування. Останнє вважав визначальним не тільки у процесі нагання, а й виховання. Звідси і те важливе місце, яке займає приклад батьків і педагога в його системі.

Поняття "освіта" у спадщині М.Ганді має кілька значень. Це - освіта як суспільне явище, освіта як мета і результат спеціально організованого навчання і виховання, і нарешті, освіта як процес з усіма його закономірностями та особливостями.

М.Ганді визнавав велике значення освіти у житті суспільства як головного засобу передачі важливих знань і морального досвіду попередніх поколінь, як способу здійснення органічного зв'язку між старим і новим, збереження і розвитку досягнень цивілізації. Але окрім цієї стабілізуючої функції, він бачив в освіті і знаряддя змінювання життя. До того ж для Ганді освіта - єдино прийнятний шлях перетворення суспільства, який дозволяє зробити це мирно і ненасильно. Він послідовно виступав за активне і цілеспрямоване виховання та перевиховання великих мас людей, навіть усього народу. М.Ганді значною мірою здійснив педагогізацію політики, зробивши її головним знаряддям мирні, відкриті й ненасильницькі дії мільйонів людей.

Освіті М.Ганді відводив важливу роль і в дальшому поступальному розвитку країни. В одній із статей він писав: "Вся освіта, яка здійснюється в країні, повинна помітно сприяти її прогресу" (89,144).

Освіта як мета і результат. Точно кажучи, М.Ганді ніколи не розглядав освіту як щось завершене. Він був впевнений, що освіта повинна супроводжувати людину все життя - від народження і до останнього часу. Навчатися завжди і всюди - така ж життєво важлива потреба для людини, як і необхідність дихати, пити, їсти. М.Ганді ще на початку століття одним із перших висунув завдання довічної і неперервної освіти, в чому він, безумовно, набагато випередив свій час. М.Ганді вважав, що в індійському суспільстві, на жаль, склалася думка: освіта потрібна для кар'єри і заробітку. Звідси і така гонитва за науковими ступенями і званнями, прагнення одержати диплом, який до-

поможе успішно конкурувати при вступі на державну службу. Звідси і великі витрати на освіту, і безробіття серед людей із вузівськими дипломами. Дійсно, підкреслював Ганді, одне із завдань освіти полягає у тому, щоб підготувати людину до життя, допомогти їй "правильно розв'язувати проблеми у будь-якій сфері життя", і у фінансовій в тому числі. Але це - тільки одне із завдань освіти і, на думку Ганді, не головне.

Мета освіти, вважав М.Ганді, значно благородніша, ніж просто допомогти заробляти на життя. Вона пов'язана з розумінням мети та сенсу самого людського існування, яке для Ганді зводиться до формули: "жити правильно, думати правильно, діяти правильно". Мета життя людини - в самореалізації через самовіддане служіння іншим. Головна ж мета освіти - всебічно підготувати людину до такого служіння-самореалізації. Все інше, вважав Ганді, не може бути названо "справжньою освітою", бо не сприяє головному - духовному зростанню людини.

У педагогічній спадщині М.Ганді мета освіти тісно пов'язана з ідеалом освіти-виховання, який він розумів перш за все як розвиток трьох основних складових особистості - тіла, розуму і душі. До цього ідеалу цілісної людини, в якій знаходить вираження "гармонійна комбінація всіх трьох", М.Ганді закликав прагнути і на практиці. Звертаючись до студентів, він сказав: "Навчання потрібно для того, щоб вдосконалити тіло, розум і душу. Той одержав справжню освіту, чиє тіло добре розвинене і сильне, хто може перенести велику спеку і холод, у кого сильна воля, хто є стриманий і чистий, чия душа настільки чиста, що він може заявити: я чув, як б'ється моє власне серце..." (24,84).

Концепція цілісної людини для Ганді тісно пов'язана з ідеєю всебічного й гармонійного розвитку, про який він неодноразово нагадував у своїх працях як про ідеал та необхідність. В одному з листів він писав: "Є визначення, за яким освіта - це знання своєї суті, і цим все сказано. Але сьогодні це трактується неправильно. Так що я скажу: освіта - це всебічний розвиток людини, і справжній учитель той, хто в цьому розвитку допомагає" (79,293).

У 1926 р. для педагогічного додатку до газети "На-

вадживан" М.Ганді підготував статтю "Що таке освіта?" Відповідаючи на поставлене питання, він писав, що етимологічно англійське слово "education" означає "вилучення назовні", під яким розуміється спроба розвитку прихованих властивостей. І в цьому плані освіта може розглядатися і як "розгортання". Пізніше, виступаючи перед студентами одного з університетів, він підкреслив, що освіта - це видобування всього найкращого, що є в людині, причому видобування для служіння людям і в процесі служіння людям. "Ви можете читати книги, - сказав він, - але вони не віднесуть вас далеко. Справжня освіта в тому, щоб викликати до життя те, що у вас є. Яка книга може бути кращою книги людяності? Яка освіта може бути кращою тої, яку ви одержите, йдучи день за днем у квартали харіджан, ставлячись до них як до членів однієї людської сім'ї? Це навчання піднесе та облагородить вас" (57,170). Отже, для Ганді освіта - це процес "видобування", "розгортання" всього найкращого, людського, що є в індивіді.

Цікавим, на наш погляд, слід визнати і розуміння М.Ганді освіти як результату. Він не погоджується з традиційним підходом, коли результат освіти розглядається у вигляді певного комплексу знань та вмінь. Для нього структурно освіта як кінцевий (у відносному смислі) продукт складається з певного (бажано високого) рівня сформованості морального характеру особистості, певного рівня оволодіння "мистецтвом годувати себе" (вміння заробляти на життя) і високого рівня "впевненості в собі" (що передбачало вміння самому забезпечувати свої повсякденні потреби, щоб ні від кого не залежати, вміння шити, прати, готувати їжу тощо) і, нарешті, певної суми знань (традиційної книжної ученості) й навичок, пов'язаних з навчанням (перш за все вміння читати, писати, рахувати). Як бачимо, загальноприйнята книжна мудрість освіти для М.Ганді знаходиться на останньому місці, поступавчись вмінню жити моральним життям, а також вмінню забезпечувати гідне і незалежне існування.

З цим пов'язано і досить оригінальне ставлення М.Ганді до питання про канали одержання освіти. Школа для нього - тільки одне з джерел знання. І тільки одна з багатьох можливостей саморозкриття-самореалізації. Для

Ганді, окрім школи в звичайному розумінні, є і душе важливі "школа життя", "школа праці", "школа служіння людям" і "школа самоосвіти". Навколишній світ - школа і джерело знань. Треба тільки бути уважним і вміти спостерігати. Про це ще в XVII столітті казав великий Я.А.Коменський. Через багато років, в Азії, Махатма Ганді писав: "Нам треба позбутися гордині. Якщо ми тільки захочемо, то зможемо навчитися корисного навіть і у дерева... Думайте, і ви багато чого навчитесь від дерев, птахів і звірів. Це те, що пробув робити я сам, і трохи досягнувши успіху в цьому, інколи хочу порадити робити так й іншим" (88,187).

М.Ганді вважав, що будь-який вид людської діяльності потенційно містить у собі можливості освітнього характеру. Адже в будь-якій справі є своя "майстерність", іншими словами, технологія оптимального і творчого здійснення, будь це підмітання підлоги, приготування їжі або миття вікон. Якщо прагнути оволодіти цією майстерністю і робити це свідомо, по-науковому, будь-яка праця за своїм значенням і природою може стати освітою. "Студенське життя того, хто це розуміє,- писав Ганді,- ніколи не кінчається, навіть коли він їсть, п'є, спить, грається, копає землю, пряде, тче чи робить щось інше. Він весь час дізнається про щось нове. Для цього треба розвивати здатність до спостереження. Тоді вам не буде потрібно багато вчителів, або точніше, ви увесь світ будете вважати своїм учителем і будете вбирати все, що в ньому є кращого"(26,362).

Для М.Ганді досвід - основне джерело і критерій цінності знань. Така висока оцінка освітнього значення життєвого досвіду привела його до дещо несподіваного висновку: справжня освіта починається після закінчення спеціально організованого навчання. До того ж, вважав Ганді, багато чого треба буде "розучитися".

Велику роль у житті людини М.Ганді відводив самоосвіті. Він вважав помилковою думку про те, що знання можна одержати, тільки навчаючись у школах і коледжах. У розділі "Освіта" своєї книги "Історія Сатьяграха Ашрама" він писав: "Думка про те, що освіта неможлива без вчителя,- перешкода на шляху прогресу просвіти. Справжній учитель людини - вона сама. Сьогодні багато є можливостей для самоосвіти. Працелюбна людина багато про що може дізнатися

сама, а якщо необхідно, може звернутися по допомогу і до вчителя. Досвід - найкраща з усіх шкіл" (50, 236).

Чимало цікавого й оригінального у працях Ганді присвячено вчителю, головній діючій особі процесу виховання, людині і професіоналу, який несе відповідальність за майбутнє країни. Підкреслюючи суспільну роль учителя, він закликав зробити все можливе для підняття його соціального статусу. Називаючи вчителів "мовчазними слугами країни", він вимагав, насамперед від батьків, шанобливого ставлення до педагогів, наголошуючи, що вони по праву можуть претендувати на увагу і пошану, якими користуються в Індії священники й духовні наставники. Цікаво, що саме пошану М. Ганді вважав головною винагородою за роботу педагога. Як і в стародавні часи, своєму почесному покликанню вчителі повинні служити не за матеріальну винагороду, а виконуючи свій релігійно-моральний обов'язок. Учительська справа, вважав Ганді, не повинна розглядатися як професія. Вона повинна бути діяльністю, яка вільна від меркантильних міркувань і яка здійснюється самовіддано із найвищих спонукань.

М. Ганді впевнений, що вчитель - центр будь-якої педагогічної системи, і зрешті-решт, усе залежить від нього. Навіть недосконалу систему освіти учитель, який творчо працює, може значно поліпшити. Ганді неодноразово підкреслював, що головна проблема освіти полягає не стільки в тому, щоб вирішити, чого і як вчити, а скільки в тому, де взяти хороших учителів, щоб здійснити задумане на практиці.

Виходячи з такого розуміння ролі вчителя, М. Ганді визначив і якість, носієм яких повинен бути кожен справжній педагог. Перш за все він говорив про таке поняття, як єдність життя вчителя, мовчи на увазі нерозривну єдність переконань і життя, слова і діла у кожному його вчинку, при будь-яких обставинах. Виступаючи перед студентами під час поїздки на Цейлон у 1927 р., він казав: "Я зрозумів, що учні беруть з життя самих учителів більше, ніж з книг, які вони їм читають, або їх лекцій... Хай буде проклятий той учитель, який носить одне в серці, а вчить іншого" (35, 36). Наступна важлива якість - природність й органічність поведінки вчителя, який, на думку Ганді, зав-

жди повинен бути таким, який він є насправді. Він навіть радив не приховувати свою неосвіченість, якщо вона дійсно мала місце. Саме так він робив сам, коли вчив дітей на фермі Толстого. І був за це віддячений довірою й повагою дітей. І остання вимога - наявність у вчителя морального характеру. Без цього, вважав Ганді, просто не може бути справжнього вчителя. В одній із статей він писав: "Політик може досягти своєї мети, навіть якщо у нього і немає характеру, але народний учитель не може обійтись без характеру. Вчитель без характеру, що сіль без смаку" (True education/ By M.K.Gandhi.-Ahmedabad, Navajivan publ.house, 1969, p.161).

Високі вимоги М.Ганді ставив і до вчителя-викладача. Він повинен бути зразком практично в усьому і вміти добре робити те, чого вчить дітей. І ні які підручники й посібники не зможуть його замінити. На уроці все ж таки він - головне джерело знань. "Хороший вчитель,- писав М.Ганді,- ніколи не обмежиться підбиттям підсумків або поясненням важких місць. Знову і знову він буде виходити за рамки підручників і викладати предмет так наочно, як це робить художник. Найкращий підручник можна порівняти з фотознімком. Але як картина навіть посереднього художника неодмінно перевершує фотознімок, так і справжній учитель перевершує підручник. Хороший учитель знайомить учня з предметом, створює інтерес до нього і допомагає учню самостійно збагнути його зміст" (36,382).

Але щоб бути справжнім "художником", учитель повинен постійно вчитися. У тому числі і в своїх учнів. Якось, звертаючись до студентів, М.Ганді сказав: "Учитель, який встановив зі своїми підопічними правильні стосунки, злився з ними, одержує від них більше, ніж дає сам. Той, хто нічого не вчиться у своїх учнів, на мою думку,- безнадійний. Я вчусь у кожного, з ким розмовляю. Я одержую більше, ніж дав. Справжній учитель завжди вчиться у своїх учнів" (75,269).

Д р у г и й р о з д і л "Педагогічна діяльність М.Ганді" присвячений розгляду основних етапів тривалої і багатогранної роботи М.Ганді як практика і теоретика освіти.

Ще на початку своєї діяльності педагога в Південній

Африці М.Ганді заявив про себе як оригінальний і сміливий мислитель, здатний на нетрадиційні й новаторські рішення. Про це свідчить діяльність заснованих ним шкіл у селищі "Фенікс" і на Фермі Толстого, в яких він сам був у ролі вихователя, вчителя і директора водночас. Робота цих навчально-виховних закладів в основному ґрунтувалась на положеннях, сформульованих у його першій теоретичній праці "Хінд-Сварадж. Або Індійське Самоуправління" (1908), де педагогіці приурочений окремий розділ, в якому він піддає критиці сучасну йому освіту, особливо в умовах колоніальної Індії, і накреслив головні шляхи її реформування. Заслуговує на увагу те, що робота цих шкіл йшла у відповідності з п'ятьма, на наш погляд, новаторськими принципами. По-перше, школа і селище послідовників Ганді розглядались як одна велика сім'я, в якій він сам був як батько і ніс повну відповідальність за всіх. Такі умови, на його думку, були максимально наближені до ідеальних, бо М.Ганді вважав, що правильну освіту дітям можуть дати тільки батьки, а допомога від інших повинна бути зведена до мінімуму. По-друге, все навчання в школі велось рідними мовами дітей, і таким чином, рідна мова займала своє законне місце як головний засіб навчання (в Індії в той час навчання здійснювалось виключно англійською). Наступним важливим принципом було поєднання навчання з продуктивною працею і професійною підготовкою дітей. Слід визнати, що ця робота проводилась досить успішно. Відомо, що діти багато працювали в полі і в саду, оволодівали ремеслами не тільки тесляра і швеця, а й навичками роботи в друкарні, яка діяла на Фермі. Навіть одного разу діти самостійно, без допомоги дорослих, випустили номер газети, замінивши на робочих місцях професійних робітників. Головною метою всієї освіти-виховання у школі було "докласти всіх зусиль, щоб добути все, що є найкращого в хлопчиках, звертаючись до їх серця і розуму" (11.251). Причому, головна роль відводилась формуванню морального характеру вихованців. І останній принцип - ненасильство в основі всього: у формах, методах, засобах. Передбачалась більша свобода дітей, зведення примусу до мінімуму, повна відмова від фізичних покарань і багато іншого, що було спрямоване на створення оптимальних умов для розквіту кожної особистості. Слід

відзначити, що ці п'ять головних принципів і зумовили своєрідність шкіл, позначились на організації їх діяльності, внесли суттєві зміни в методику викладання, форми і методи виховання і в цілому сприяли їх успішній роботі.

Повернувшись у 1915 р. в Індію, М.Ганді розпочав роботу по створенню нових, національних освітніх закладів. На основі написаного ним проспекту в "Сатьяграха Ашрамі" під містом Ахмадабадом було відкрито школу для дітей послідовників концепції ненасильства. Це була школа не тільки оновленого змісту навчання, який був значно ширшим, ніж у державних школах, а й нових підходів до методики викладання. Все навчання, від початку до кінця, повинно було проводитися рідною мовою дітей. Передбачалось, що перші кілька років навчання буде усним (повернення до традицій освіти в Стародавній Індії), коли головними формами роботи виступатимуть розповідь вчителя і бесіда. М.Ганді вважав, що це дозволить дітям засвоїти багато корисного ще до того, як вони навчатимуться читати і писати, дасть змогу дитячому розуму визріти і зміцніти. Передбачалось також звільнити дітей від страху екзаменів, мода на які була справжньою бідою для Індії. Знання дітей час від часу повинні були перевіряти вчителі школи, а не спеціально запрошені для цього сторонні люди, як це було в більшості шкіл в Індії у той час. Незважаючи на велику зайнятість політичними справами, М.Ганді постійно цікавився роботою цієї школи, вносив корективи і пропозиції, робив все можливе, щоб перетворити її на зразок перебудови освіти.

Для цього періоду характерна висока активність Ганді як педагога-публіциста. У періодичних виданнях одна за одною виходять статті, де в основному ставились завдання поки що з "переробки" діючої системи освіти в національну. Серед них найбільшої уваги заслуговують "Наша система освіти" (1917), "Кілька слів про сирітські притулки" (1917), "План національної освіти" (1917), "Національна освіта" (1919), "Студенти Пенджаба" (1919), "Дитяча смертність" (1920), "Студенти університету" (1920).

У 1919 р. М.Ганді став редактором двох щотижневих газет "Навадживан" і "Янг Індія", де поруч із статтями політичного характеру він почав публікувати і праці з педагогіки, в яких розглядав не тільки важливі питання те-

орії освіти і виховання, а й давав конкретні поради, відповідаючи на численні листи батьків, студентів і вчителів. На багато років ці газети і заснована пізніше "Харіджан" стали не тільки органами соціально-політичного виховання мас, а й їх педагогічної просвіти.

Початок 20-х років пов'язаний у громадській діяльності М.Ганді з активною пропагандою прядки як універсального засобу розв'язання політичних, економічних, соціальних і освітніх проблем. Більшість його статей і виступів присвячена необхідності введення у школах професійної підготовки, основу якої й повинно скласти ручне прядіння, що дозволить розв'язати кілька проблем відразу. По-перше, виробляючи потрібні речі, діти зможуть хоча б частково оплатити своє навчання, що призведе до певної самоокупності освіти і зменшить затрати держави і сім'ї. По-друге, освоївши ремесло, після закінчення школи діти зможуть самостійно заробляти їз хліб. Запровадження ремісного навчання, на думку Ганді, дозволить також змінити сам характер навчального процесу, в ході якого тепер буде розвиватися не тільки розум, а й тіло дітей, а книжна освіта займе її законне місце як "засіб формування у першу чергу інтелектуальної та моральної культури". Покладаючи великі надії на введення у школах ручного прядіння як найбільш доступного засобу, що відповідає умовам Індії, М.Ганді вимагав, щоб кожна національна школа стала школою прядки.

Для цього періоду характерна висока організаторська активність М.Ганді. Він постійно зустрічався із студентами і вчителями, брав участь у церемоніях відкриття національних шкіл й університетів, проводив консультації з діячами освіти, закликаючи більше і сміливіше експериментувати, шукати найбільш ефективні методи і форми організації національної освіти. Зростає його активність і як публіциста. В 1925р. він опублікував 16 статей з питань освіти, в 1926 р. - 13, 1927 р. - 5, 1928 р. - 23, 1929 р. - 25. Всього за період з 1924 р. по 1930 р. вийшло 86 статей. У більшості випадків це були невеличкі замітки або статті-відповіді на листи читачів. Але були й ґрунтовні праці теоретичного характеру - "Що потрібно в освіті"(1925), "Національна освіта"(1925), "Що таке освіта?"(1926), "Початкова освіта"(серія з трьох статей,

1928), "Питання з освіти"(серія з п'яти статей, 1928), "Ідеальна початкова школа для дітей"(1929), "Сільська освіта"(1929).

М.Ганді не припиняв роботу навіть тоді, коли був у в'язниці. Чимало часу присвячувалося самоосвіті, він багато і жадібно читав, аналізував нові підручники для шкіл, які надсилали йому у великій кількості відразу після друку. У в'язниці був написаний його "Буквар" гуджаратської мови. Книга цікава й оригінальна з точки зору змісту та методики організації матеріалу. На жаль, вона побачила світ тільки у 1953 р., вже після смерті Ганді. Про свої педагогічні роздуми він інколи писав у листах, один з яких не може не привертнути уваги. Під час прогулянок у дворі в'язниці Ганді подовгу спостерігав за поведінкою кішки та її кошенят. Внаслідок цього він прийшов до висновку, що кішка - ідеальний учитель, бо вона не вчить того, чого не вміє сама. Педагогам в Ашрам був відправлений лист, в якому М.Ганді писав: "З цього всього я виніс один урок, а саме, що коли ми хочемо правильно вчити дітей, ми самі повинні робити те, що вимагаємо від них. У дітей велика здатність наслідувати інших. Вони не дуже розуміють словесні пояснення. Якщо ми хочемо навчити їх правдивості, то самі повинні бути скрупульозно правдивими. ...Ми відповідаємо за формування морального характеру підростаючого покоління і тому повинні додержуватися принципів моралі в нашому власному житті. Нам потрібно зробити все можливе, щоб навчитися жити так, як ми хочемо, щоб жило наступне покоління" (49,467).

В 30-ті роки М.Ганді багато уваги приділив розробці свого плану самоосвітньої початкової освіти через сільські ремесла. В своїх працях він доводив, що розум дитини може бути швидше розвинений не через книжні знання, а через активне і свідоме (по-науковому) вивчення корисного ремесла, коли руки зайняті ділом, а розум, одержувачи інформації про доцільність різних дій і процесів, дисципліновано розвивається, постійно порівнюючи свої висновки з даними досвіду. На думку Ганді, вивчення ремесла по-науковому, посилює дитячу працю як центральна частина навчання дозволять уникнути одного з головних недоліків сучасної освіти - штучності обстановки, якій притаманні фор-

мальність і потяг до абстрактності. Те, що дитина навчиться уміло працювати, використовувачи різні інструменти, до того, як навчиться читати і писати, а її розум, органи чуття і руки звикнуть працювати разом, докорінно змінить природу навчання.

У кількох статтях ("Дискусія з педагогом", "Самоокупність освіти", "Вчителям національних навчальних закладів") М.Ганді сформулював такі основні положення задуманої реформи:

1.У школах із самого початку вводилась продуктивна праця дітей, яка повинна була поступово, в міру опанування ремесла, зробити освіту самоокупною. Праця повинна була бути справжньою, а не навчальною. Її результат - "предмети, які можна продавати". Після 7 років навчання чотирнадцятилітній випусник повинен був піти з школи людиною, яка здатна заробити собі на життя.

2.Вся освіта повинна була здійснюватися через вивчення корисного для села ремесла по-науковому. Підкреслюючи, що всі знання "взаємопов'язані й походять з одного джерела", М.Ганді вважав за можливе пройти матеріал практично всіх предметів у ході ремісного навчання.

3.З навчального плану повністю виключалась англійська мова, єдиною можливим засобом навчання проголошувалась мова провінції.

4.Проект М.Ганді об'єднував два ступеня освіти - початкову і середню школу. За сім років інтенсивного, розвиваючого (завдяки перш за все розумній праці) навчання, з якого було виключено непосильну працю вивчення нерідкої мови, діти повинні були вийти на рівень знань і вмінь випускника звичайної державної школи.

5.Головна роль у здійсненні програми національної початкової освіти для села відводилась вчителю. Ганді вважав, що викладати більшість предметів повинен один учитель. Він не допускав розподілу вчителів на предметників і викладачів ремесла. Учитель повинен був досконально оволодіти одним із сільських ремесел, вчити його дітей і одночасно освіти, а часто просто самостійно відкрити тонкощі методики викладання матеріалу різних предметів через ремесло.

Для розробки практичних заходів щодо здійснення ре-

форми і визначення стратегії перетворень було проведено в жовтні 1937р. всеіндійську освітянську конференцію, на якій з великою промовою виступив М.Ганді. Після викладу основних положень свого плану він підкреслив, що хотів би, щоб за чисто освітніми аспектами не були упущені соціально-політичні наслідки передбачених змін, бо це - не вузька реформа одного із ступенів шкільної освіти, а широкомасштабний, глибокий вплив на життя всього народу. Були визначені головні завдання цієї соціально-педагогічної мирної революції: утвердження ненасильства, відродження сільської Індії, формування національної свідомості індійської мові. Через деякий час для теоретичного обґрунтування і практичної реалізації запропонованої М.Ганді концепції національної початкової освіти було утворено Всеіндійську Раду і Товариство "Хіндустані Тамілі Санґх", основним завданням яких стало поширення "Основної Освіти" (так стали називати запропоновану програму, тому що її змістом було навчання через основні ремесла сільської Індії). Кінець 30-х років в освітній діяльності Ганді був присвячений роз'ясненню основних положень реформи, організації підготовки вчителів для шкіл нового типу.

У 1941 р. М.Ганді написав визначну "Конструктивну Програму", основною метою якої було мирне і ненасильне завоювання повної незалежності для Індії. Передбачалось через конструктивну діяльність змінити життя і самих людей, зробивши їх гідними незалежності і свободи. В передмові М.Ганді писав, що програма розроблена, щоб "створити націю з самого низу доверху". Виховний характер програми визначив і велику увагу в ній до проблем освіти. З 18 пунктів 7 повністю або частково присвячені освіті. Було наголошено, що "Основна Освіта" - це практичне вираження концепції справді національної освіти. М.Ганді писав: "Основна Освіта поєднує дітей і міст, і сіл з усім, що є кращого і довговічного в Індії. Вона розвиває тіло і розум, і не відриває дитину від землі, дає їй можливість побачити славне майбутнє, в наближенні якого він або вона починають брати участь з перших днів у школі" ("The Selected Works of Mahatma Gandhi, vol.IV, p.351).

Напередодні незалежності М.Ганді все частіше думав про шляхи перебудови освіти в нових умовах. Він розумів,

що перед освітою і вихованням у самому широкому сенсі повинні бути поставлені нові завдання. Треба було народ, вихований для завоювання свободи, навчити жити в умовах свободи. Засмучений розділом країни на Індію і Пакистан, початком кривавої різанини між общинами, він знову і знову закликав до виховання у душі правди і ненасильства. Для нього вони стали найголовнішими рисами людського виховання взагалі. В одному з останніх виступів він сказав: "Освіта, яка не ґрунтується на правді і ненасильстві, не є освітою в справжньому розумінні цього слова" (90, 235).

Т р е т і й р о з д і л "Концепія національної освіти" присвячений аналізу й характеристиці основних положень розробленого М.Ганді плану побудови системи національної освіти, розгляду його теоретичного обґрунтування і наслідків практичного втілення.

У статті "Дішча система освіти" (1916) М.Ганді визначив такі основні критерії оцінки будь-якої системи освіти, які зводились до з'ясування питань: яка освіта нам дійсно необхідна, яка реальна користь від тієї освіти, що ми маємо можливість одержати, і чи відповідає ця користь затраченим зусиллям. Виходячи з цього, він зробив висновок про недосконалість тогочасної освіти, вказавши на такі її головні, на його думку, недоліки: розрив з реальним життям, коли освіта не зв'язана із умовами буття, що змінюються, не враховує їх, не готує учнів для життя в нових обставинах; штучність обстановки навчання з його академічною стерильністю, коли на перший план висувається завдання засвоєння і запам'ятовування, і вся розмаїтість життя і його проблем зводиться до необхідності скласти екзамени; перетворення освіти в суто комерційний продукт, коли вона розглядається тільки як спосіб підготовки до кар'єри; гіпертрофована книжність освіти, коли головна увага приділяється культурі розуму, а тіло і душа приречені розвиватися стихійно; нехтування формуванням характеру, ігнорування одного з головних педагогічних постулатів про єдність знань і моралі; забуття освітньої і моральної значущості праці, особливо фізичної, продуктивної і корисної, що завдає непоправної шкоди самому вихованню, позбавляючи його гармонійності й цілісності, та суспільству, яке одержує людину, що не цінує працю інших людей, а сама просто без-

помічна, коли треба самій щось зробити, щоб задовольнити свої щоденні потреби; обмалє серед учителів людей із сильним моральним характером, які були б здатні зблизитися з учнями і своїм особистим прикладом захопити їх, заохочувати до високоморального життя.

Усі ці недоліки, на думку Ганді, мали місце, коли мова йшла і про систему освіти тогочасної Індії. Але ситуація значно погіршувалася ще й тим, що за своєю суттю державна освіта в Індії була колоніальною. Характеризуючи її, М.Ганді вжив вислів "цей чужий тип освіти", тим самим підкресливши, що від початку до кінця вона була іноземною, чужорідною, чужою для індійського народу. Вона ґрунтувалася на культурі іншої, далекої, незнаній країни, в якій склався кардинально відмінний від східного тип цивілізації. В ній місцева, аборигенна, найстародавніша з культур розглядалася як щось недорозвинене, засноване на помилках і забобонах, а значить і не достойне бути навіть фоном освіти. Засобом навчання в ній була не рідна, а іноземна мова. Зміст освіти не мав практично ніякого стосунку до Індії, життя її народів. До того ж англійована освіта в Індії була побудована на зовсім іншій системі цінностей, в основі якої лежали раціоналізм і меркантильність, у той час як багатотікова традиція в Індії пропалагувала і поширивала духовність, всіляко підкреслюючи моральний зміст існування людини. І нарешті, система колоніальної освіти була побудована на європейських моделях і зовсім не враховувала дуже багатий досвід безперервного, надзвичайно довгого і поступового розвитку педагогічної теорії і практики в самій Індії.

М.Ганді з часом прийшов до висновку, що освіта, яку одержує індійська молодь, суперечить національним інтересам, бо сприяє блокуванню розвитку країни, руйнуючи "самі основи всього життя нації". А тому цю систему потрібно зруйнувати. Треба відкинути чужі до Індії імпортовані із Заходу педагогічні ідеї і на основі справді національного стародавнього індійського виховання, переосмисливши його здобутки у відповідності із сучасністю, побудувати свою систему освіти, засновану на своїй культурі й педагогічній традиції. Перед національною освітою, яку він вважав одним з головних засобів відродження Індії, М.Ганді поставив три

головні завдання: відновити і забезпечити спадкоємність національного розвитку (за його словами, "повернути Індію Індії"), створити умови для завоювання мирним шляхом національної незалежності, забезпечити дійсну доступність освіти для всіх, зупинити процес поширення неосвіченості і злиднів.

У численних статтях в 20-30-ті роки М.Ганді намалював своєрідний образ-гіпотезу бажаної для Індії освіти, вказавши на такі її характерні риси:

-це перш за все - довічна, непервна, охоплює всіх освіта, яка супроводжує людину все життя, готуючи її до умов, що змінюються, відповідаючи на її запити на кожному етапі;

-це освіта, яка забезпечує спадкоємність поколінь, об'єднує сім'ю і школу, бережно ставиться до національних традицій, розвиваючи і примножуючи їх;

-це, безперечно, патріотична освіта, яка, за словами Ганді, буде "культивувати відданість країні";

-це освіта, яка обов'язково ґрунтується на національній культурі, краєвих рисах національного характеру і в той же час відкрита для збагачувального впливу інших культур, зорієнтована на кращі світові досягнення;

-це освіта рідною мовою, яка є ключем до інтелектуального і духовного розвитку людини, одна з головних умов збереження творчого потенціалу нації;

- це освіта трудова і самоокупна, в якій праця займає своє почесне місце як головний вид діяльності людини;

-це загальнодоступна і корисна для всіх освіта, яка спланована в інтересах мільйонів і враховує "життєво важливі потреби нації", помітно сприяє поліпшенню життя людей;

-це освіта, яка сприяє зближенню народів, визнає і пропагує рівність усіх людей незалежно від їх походження і соціальної належності;

-це високоморальна освіта, що ґрунтується на совісті, знань і доброчесті, на моральних цінностях свого народу і всього людства;

-і, нарешті, - це освіта, яка сформує на формування цілісної, гармонійної людини, освіта, яка формує повноцінних чоловіка і жінку з урахуванням їх природи і

соціальної ролі.

При побудові системи національної освіти М.Ганді пропонував "повернутися до старої системи з новим духом", розвивати її, виходячи перш за все, як показує аналіз його праць і діяльності, з п'яти головних принципів: правди, ненасильства, праці, креативності й самоконтроля.

Отже, дім головного для нього етичного принципу правди М.Ганді поширив і на педагогіку. Правда в нових, національних школах повинна була стати метою, засобом і духом усього навчання і виховання. Цього принципу він вимагав дотримуватись всюди і завжди. Краше закрити школу і не вчити дітей взагалі, ніж поступитися правдою. На одній з освітніх конференцій у 1924 р. у своїй промові він підкреслив: "Дехто з батьків може сказати: "Не вчіть наших дітей бути дуже правдивими, вони у майбутньому не будуть здатні займатися бізнесом". Що тоді повинен відповісти вчитель? Невже він не зможе обійтись без таких учнів? Яка буде користь від вивчення історії, географії й арифметики, позбавлених правди?"(25,542).

Тіснішим чином з правдою в педагогіці М.Ганді пов'язаний принцип ненасильства, яке він вважав єдино прийнятним способом здійснення освіти взагалі. Ненасильство повинно пронизувати у школі все. Виступавши на засіданні всеіндійського товариства поширення національної освіти, він сказав: "Ми повинні сконцентруватися на ненасильстві... Це значить, що всі наші проблеми повинні розв'язуватися ненасильно. Ненасильницький підхід будуть мати наша арифметика, наша історія, природничі предмети, і задачі з цих дисциплін будуть забарвлені ненасильством"(67,46). Цей принцип передбачав повну відмову від будь-яких форм примусу і покарання. Важка, яка вимагає багато часу, але єдино можлива людяна педагогіка, для якої немає "коротких шляхів", "швидких рішень" і "вольових заходів". А є процес поступового переходу від виховних зовнішніх впливів до внутрішніх стимулів, від виховання до самовиховання.

Наступний важливий принцип - принцип праці як змісту і атмосфери навчання та виховання, принцип, який розглядає явища педагогічної практики як форми трудової діяльності людини з усіма відповідними наслідками. Іншими словами,

необхідними і обов'язковими ставть і вимоги, які є умовою дійсно ефективної праці: наявність зрозумілої мети, потужність, достатній рівень володіння технікою і технологією справи, систематичність, рентабельність, корисність, продуктивність тощо. Вся освіта, на думку Ганді, тільки тоді справді й готує людину до життя, коли не забуває про правило: в освіті немає місця неробству.

Далі слід розглянути ще один дуже цікавий, на наш погляд, принцип, який сам М.Ганді назвав "креативною освітою", підкресливши, що процес навчання-виховання за своєю метою, організацією, методами і наслідками повинен бути креативним, творчим, таким, що веде до позитивних, корисних результатів. Що б учні не робили, наголошував М.Ганді, вони повинні щось створювати, виробляти і ні в якому разі не руйнувати. У більш широкому сенсі таку освіту він називав "конструктивною через ненасильство". "Якщо нам доручать дитину, - говорив М.Ганді, - вона не буде нічого знищувати. Їй буде боляче так робити. Яку б освіту ми не давали дітям, вона повинна бути конструктивною й креативною і ніколи деструктивною" (83,148).

І нарешті, п'ятий принцип - самоконтроль, в якому виявилось традиційне для східної педагогіки переконання у необхідності та бажаності не зовнішніх обмежень і заборон, а свідомого самообмежування, самодисципліни і самовиховання. Не в потуранні слабкостям, не в примноженні невиправданих потреб, а в свідомому й добровільному їх обмеженні бачив М.Ганді ідеал дійсно людського життя. Самодисципліна, на його думку, пронизує все життя і при бажанні, обмежуючи, контролюючи себе, можна багато чого досягти, постійно вдосконалюючи свою природу.

Слід підкреслити, що М.Ганді не обмежився побудовою своєї концепції на новаторських принципах, у багатьох випадках по-новому, нетрадиційно були розглянуті й проблеми змісту і методів виховної роботи в цілому. На наш погляд, певне теоретичне і практичне значення мають запропоновані М.Ганді підходи при розв'язанні завдань національно-патріотичного, морального, релігійного, статевого, трудового та фізичного виховання, які розглянуті у другому параграфі третього розділу дисертації.

Заклучна частина останнього розділу присвячена аналі-

зу теорії і практики здійснення концепції національної освіти М.Ганді в умовах Індії. В 1937 р. М.Ганді запропонував для впровадження нову систему освіти, яка з часом одержала назву "Основної Освіти", бо вона передбачала повноцінне навчання і розвиток дітей через основні ремесла сільської Індії. Система повинна була охопити всіх дітей обох статей, починаючи з 7 років, об'єднавши три ступені дівчої шкільної освіти в одну, із строком навчання у сім років. Слід підкреслити, що в її основу були покладені досить цікаві й оригінальні ідеї: смілива і послідовна політизація освіти, вклучення її в контекст соціально-економічних перетворень; організація довічної, неперервної, охоплюючої всіх освіти; розгляд освіти не як підготовки до життя, а як його повноправного періоду, як школи служіння своєму народові; орієнтація освіти на дитину, врахування її потреб і запитів, ненасильна її соціалізація у поступовому прилученні до трудового і відповідального життя; послідовний і взаємозбагачувальний розвиток тіла, розуму і душі дитини, формування цілісної, гармонійної, повноцінної людини в процесі продуктивної, суспільно значущої праці-навчання; самоокупність освіти.

Досить нетрадиційно М.Ганді пропонував підійти і до методики викладання. Ось деякі з рішень: викладання рідною мовою дітей при повній відмові від англійської як засобу навчання; організація усного, доалфавітного навчання дітей протягом першого року, коли все корисне з різних дисциплін повідомляє сам учитель у формі бесід і розповідей; розгляд письма як "частини образотворчого мистецтва", яке передбачало, що спочатку дітей треба навчити малювати, а після цього і на основі цього вчити дітей писати літери; спеціально спрямована робота з розвитку органів чуття і дії; сміливе знайомство дітей навіть у початкових класах з політичними та економічними реаліями, всім, що пов'язано з боротьбою за незалежність; велике практичне спрямування навчання (так, при вивченні математики Ганді пропонував починати з лічби, таблиці множення, мір і ваги, які діти могли застосувати на практиці одразу ж, інший же матеріал потрібно було вивчати поступово і послідовно); усвідомлення необхідності не перевантажувати дітей роботою з книгою, пам'ятаючи, що є й інші канали одержання знань; те, що ми

назвали б "дидактичним красзнавством", коли вчитель прагне використати перш за все матеріал, безпосередньо пов'язаний з життям, що оточує дитину (М.Ганді говорив, що у кожному селі вчитель напише свій підручник з математики, географії, історії тощо); ідея поєднання предметів.

Але все ж головною новацією було поєднання навчання з продуктивних, ремісничих працев, коли загальна освіта тісно і нерозривно переплітається з професійним навчанням. Це не було формальне об'єднання, коли паралельно існують і здійснюються названі види освіти. Оригінальність полягала в тому, що перше здійснювалось через і в ході другого, вивчення основ наук йшло через ремесло і в ході ремісничої праці. "Методика кореляції", групування навколо ремесла, співвідношення усіх інших предметів з ремеслом у ході його вивчення, на думку Ганді, відкривала нові можливості для вдосконалення процесу навчання. Хоча б частково долалась відірваність "книжного" знання і навчання від життя, створювались нові сприятливі умови для інтенсивного і всебічного розвитку інтелекту, адже тепер засвоєння нового навчального матеріалу йшло через багатоканальну систему пов'язаних з ремеслом предметів. Нова методика дозволяла дисциплінувати розвиток усіх сфер особистості, що вело до їх гармонійного збалансування. М.Ганді писав: "Наша освіта потребує революційних змін. Розум повинен удосконалюватися через руку. Якби я був поетом, то написав би поему про можливості п'яти пальців. Чому ми думаємо, що інтелект - все, а руки і ноги не мають великого значення? В житті тих, хто проходить через звичайну рутинну освіту, в якій немає місця вправам руки, немає "музики". Всі їх здібності не одержують потрібного розвитку. Книжні знання не можуть повністю заволодіти увагою дитини. Мозок стомлюється від слів і починає безцільно блукати. Рука починає робити те, чого не можна робити, очі бачити те, що не слід бачити, а вухо чути те, що не бажано чути. і відповідно, дитина не робить, не бачить і не чує те, що потрібно. Її не вчать робити правильний вибір і часто в такій освіті більше шкоди, ніж користі" (Basic Education./By/ M.K.Gandhi.-Ahmedabad, Navajivan, 1956, p.73):

Фактично "Основна Освіта" почала здійснюватись у 1937р. Запропонована М.Ганді реформа йшла двома шляхами:

організовувались нові школи і перетворювались на "основні" вже дівчі. При підтримці ІНК, який визнав "Основну Освіту" офіційною концепцією перетворень у галузі освіти, значномірою завдяки ентузіазму М.Ганді, його пропагандистському таланту по всій Індії за короткий час було створено багато нових початкових шкіл. Але одразу стало зрозумілим, що прогрес нової освіти не буде дуже швидким. І цьому було кілька причин. По-перше, при загальній підтримці все ж неоднозначною була позиція Конгресу. В 30-40-ві роки в умовах пропаганди свадеші, бойкоту іноземних товарів цілком актуальною вважалась думка М.Ганді про необхідність відродження традиційних ремесел. Але майбутнє Індії все ж таки пов'язувалось з її послідовною і широкомасштабною індустріалізацією. І тому поступово в планах правлячої партії освіти, суттю якої було викладання через ремесла сільської Індії, стали приділяти не так багато уваги, як раніше, що, безумовно, позначилось на фінансуванні проекту, створило навколо нього не зовсім сприятливу атмосферу. По-друге, у реформи, розробленої М.Ганді були противники не тільки серед учителів і діячів освіти "старої школи", більшість з яких не могла звільнитися від впливу "високої" англійської освіти, була і більш могутня опозиція, яку склали чиновники від освіти - багатотисячна армія міністерських працівників, клерків органів освіти провінцій, шкільних інспекторів. "Основна Освіта" навмисно була перетворена у тупик. Неузгодженість навчальних планів початкової і середньої школи, а також вищих навчальних закладів, де мовою навчання залишилась англійська, поставила перших випускників основних шкіл у досить складне становище.

І нарешті, третя причина. Мабуть, найбільш важлива - це вчитель. Він був головною діючою особою революційних перетворень, стержнем і центром усієї системи, від нього залежала сама методика викладання. Потрібен був новий учитель. Від учителів, які працювали у звичайній школі, М.Ганді вимагав не багато, не мало, а "зміни всього світогляду". Вчитель повинен був відкинути старі уявлення, що заважали творчості й ініціативи, досконало вивчити якесь ремесло, досягти у ньому певного рівня майстерності, по-новому подивитись на весь комплекс знань шкільного курсу, вибрати те, що може бути скорельовано.

співвіднести з ремеслом на уроці і виключити те, що буде використано через деякий час у майбутньому. Зрозуміло, що підготувати нових і перевчити старих учителів для "Основної Освіти" - ось у чому була головна проблема. І хоча досить скоро були відкриті курси, центри, літні табори для такої перепідготовки, ця проблема на багато років залишилась найбільш складною серед усіх, пов'язаних з реформом.

У 1941 р. М.Ганді включив "Основну Освіту" в свою "Конструктивну Програму" кардинального перетворення практично всіх сторін життя Індії. Незважаючи на перешкоди, загальна кількість "основних" шкіл поступово зростала. В 1956 р. вони склали 15% від усіх шкіл у країні, в 1961р. - 20%, а в 1966р. їх кількість зросла до 37%. У 1956 р. було створено Національний Інститут Основної Освіти, головним завданням якого стала координація зусиль, наукова розробка проблем здійснення реформи. Але слід визнати, що темпи реформи все ж не були задовільними. До того ж, з часом зростання "основних" шкіл практично припинилось. Як відзначав відомий американський дослідник проблем історії педагогіки У.Коннелл, "Основна Освіта", що ідеально відповідала умовам Індії" зустрілась з великими труднощами. Серед учителів і в суспільстві загалом склалася думка, що освітній рівень "основних" шкіл був нижчим, ніж у звичайних. Викладання ремесла у багатьох школах було організоване незадовільно, що привело до заперечення і самої ідеї. Наприкінці 60-х років положення про самоокупність, на якому так наполягав М.Ганді, практично перестали розглядати всерйоз. Сталося так, що досить досконала з педагогічної точки зору система (і це одностайно визнавали провідні спеціалісти в галузі освіти) через цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних причин неповністю досягла своєї мети, що дало підстави для заяв про провал реформи. У відповідь на такі "висновки" видатний індійський історик педагогіки Закір Хусейн писав: "Як можна дуже перспективну, побудовану на явно здорових педагогічних, психологічних і соціальних основах концепцію проголосити такою, що провалилася. У неї практично не було шансу бути випробуваною у сприятливих умовах... Ні в якому разі не можна говорити, що "Основна Освіта" провалилась. Вона чекає своєї справжньої реалізації!" (Husain Z.

Educational reconstruction in India.-Delhi, The publ. div., 1959, p. 108-109).

Незважаючи на певні труднощі практичного впровадження, головні ідеї концепції національної освіти М.Ганді мали великий вплив на дальший розвиток педагогічної думки і школи в цілому. Про це свідчить аналіз висунутих в 70-ті і 80-ті роки концепцій побудови освіти в Індії. Концепція "Трудового досвіду" і концепція "Суспільно корисної продуктивної праці", яка змінила попередню пізніше, ставили питання про необхідність для учнів працювати не тільки головами, а й руками, про необхідність участі дітей у продуктивній, серйозній праці вдома, в школі, в цеху або на фермі, в результаті якої будуть вироблені потрібні людям речі. Таким чином, всі "нові" теорії у цьому разі при більш уважному розгляді можна визначити як певне переосмислення "Основної Освіти" відповідно до сучасних умов, що саме по собі свідчить про значний вплив ідей М.Ганді на розвиток індійської педагогіки.

В И С Н О В К И

Проведене дослідження показало, що педагогічна система М.Ганді, основу якої складає його концепція національної освіти, - визначне явище у педагогіці ХХ століття, що має досить велике значення для дальшого розвитку педагогічної науки і практики.

М.Ганді - видатний педагог нашого століття. Доказ тому - його діяльність і творча спадщина, для яких характерні сміливість, новаторство, самобутність, оригінальність, поєднання традицій і змін, висока духовність і міцний зв'язок з реальним життям.

Педагогіка М.Ганді багата ідеями й нетрадиційними підходами, але все ж головним внеском Ганді-теоретика, на наш погляд, було формування основ нової педагогіки - педагогіки правди і ненасильства. Саме вони у поєднанні з принципами праці, креативності й самоконтролю повинні скласти методологічну базу справді людяної педагогіки, яка буде закономірним продовженням гуманістичних традицій світової педагогіки.

М.Ганді може бути визнаний і як теоретик, а головне,

як талановитий практик соціальної педагогіки в найширшому розумінні цього слова. В історії педагогіки були мислителі, які мріяли про вдосконалення суспільства з допомогою освіти. М.Ганді на практиці зробив школу і всю систему суспільного виховання головним важелем широкомасштабних кардинальних, але мирних перетворень. Розроблена ним техніка ненасильницького опору (сатьяграха), сутність якої було виховання і перевиховання людей, педагогізувала політику. М.Ганді переконливо показав, що у мирному реформуванні суспільства освіти, яка здатна поєднувати переваги постійності й зміни, належить провідна роль.

Головна функція освіти для М.Ганді полягала в забезпеченні спадкоємності національного розвитку. На високому теоретичному рівні, з урахуванням досягнень педагогічної думки народів Індії й інших країн він розробив і випробував на практиці систему національної освіти, що забезпечила значною мірою мирне завоювання незалежності і дальший прогрес країни. У своїх працях він розглянув основні проблеми, пов'язані з визначенням мети, завдань, змісту і методів дійсно національної освіти. Принципи національної освіти, сформульовані М.Ганді, відображають загальні закономірності й мають всесвітнє значення. Глибоке їх осмислення і творче застосування може надати відчутну допомогу в розробці й практичному здійсненні реформ, спрямованих на побудову в Україні системи національної освіти.

Загалом внесок М.Ганді в теорію і практику освіти можна визначити як вагомий. Ним було поставлено і в більшості випадків успішно розв'язано багато важливих проблем педагогіки, часто з використанням нетрадиційних, новаторських підходів. Так, ще в 30-ті роки нашого століття М.Ганді висловив таку актуальну нині думку про довічну, неперервну і охоплюючу всіх освіту, яка б супроводжувала людину все життя, допомагаючи розв'язувати проблеми, що виникають. Значною мірою продуктивними і такими, що заслуговують на увагу, слід визнати і його думки про цілісну й гармонійну людину, в якій збалансовано і в тісній єдності розвиваються тіло, розум і душа; про креативну і конструктивну освіту, коли діяльність дітей з кожним днем стає все менше "навчальною" і все більше пов'язаною з реальним жит-

тям; про важливість стосунків учитель-учень, які за своєю суттю є головним і найбільш ефективним засобом виховного впливу; про необхідність забезпечення спадкоємності між домом і школою; про одвічну цінність сімейного виховання і роль матері в ньому; про диференційований підхід до освіти чоловіків і жінок, заснований на визнанні відмінності в їх природі і соціальних ролях. Досить цікавими і корисними для практики слід визнати його ідеї і досвід поєднання навчання з продуктивною працею, особливо те, що пов'язане із самоокупністю освіти. Чимало оригінального і цінного можна зустріти, знайомлячись із працями М.Ганді, що присвячені питанням трудового, морального, розумового і фізичного виховання. Заслужовують на увагу і його думки про мету, завдання і методи самоосвіти та самовиховання, тим більше, що саме життя М.Ганді - яскравий приклад їх здійснення.

Оригінальні й цікаві судження М.Ганді і з питань дидактики та методики, особливо початкового навчання, серед яких практика усного, доалфавітного навчання протягом першого року, спеціальна увага до розвитку пізнавальних сил дітей, всебічна стимуляція їх активності, широке застосування на уроці ігрових форм, робота з подолання книжності і вербалізму в освіті. Не викликає сумнівів і новаторська суть запропонованої М.Ганді методики вивчення основ наук через ремесло, техніки кореляції, способів розумового розвитку дітей.

У цілому наше дослідження показало, що педагогіка М.Ганді - прогресивне явище педагогічної теорії і практики нашого століття. Гармонійне поєднання в ній національного і загальнолюдського, об'єктивна цінність багатьох ідей, їх творчий потенціал і новаторська суть дозволяють творчо й ефективно застосувати їх у сучасних умовах. Творча спадщина М.Ганді належить не тільки історії педагогіки. Значення її багатьох положень, зокрема концепції національної освіти, з усією повнотою може бути оцінено тільки сьогодні. В їх реалізації - один із шляхів ефективного розв'язання сучасних проблем освіти.

Основні результати дослідження розкриті в таких публікаціях автора:

1. Концепція національної освіти Махатми Ганді: посібник із спецкурсу, допущений Міністерством освіти України для студентів педагогічних інститутів. - Кіровоград, 1994.-210с.(мова рос.).

2. Педагогічні ідеї М.Ганді //Педагогіка Правди і Ненасильства (вибрані педагогічні твори М.К.Ганді (переклад з англійської, вступна стаття і коментарі В.А.Василенка).- Сімферополь, 1992, С.1-72(мова рос.)

3. Виховання душі//вибрані педагогічні твори М.К.Ганді (переклад з англійської, вступна стаття і коментарі В.А.Василенка).-Кіровоград: Асоціація Василя Сухомлинського, 1992. - 66с.(мова рос.).

4. Програма курсу історії педагогіки для вищих навчальних закладів України (загальним обсягом 0,5д.а.)//Для чого викладати історію педагогіки?- Москва, 1993.-432с. (мова англ.).

5. М.Ганді про основні принципи побудови системи національної освіти в Індії:Тези доповіді на X сесії Наукової Ради АПН СРСР з проблем історії педагогіки "Загальнолюдське і національне в історико-педагогічному процесі".-М.,1991, С.85-95,(мова рос.).

6. Концепція національної освіти М.Ганді і її значення для перебудови школи в незалежних державах :Тези доповіді на XII сесії Наукової Ради з проблем історії освіти та педагогічної науки "Сучасні проблеми історико-педагогічних досліджень".-М.,1992,С.189-192,(мова рос.).

7. Педагогічні ідеї в давньоіндійських "Законах Ману"// Нариси історії школи та педагогічної думки Стародавнього та Середнього Сходу. -М.,1988,С.66-81.(мова рос.).

8. Педагогічна спадщина Г.С.Сковороди і побудова системи національної освіти в Україні:Тези доповіді на науковій конференції "Г.С.Сковороді - 270".-Кіровоград,1993,С.65-66.

9. Ненасильницька суть педагогіки В.О.Сухомлинського: Тези доповіді на міжнародній науково-практичній конференції "Педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського і розбудова національної освіти".- Кіровоград,1993,С.176-178.

10. В.О.Сухомлинський про самовиховання школярів:Навчальний посібник для студентів педагогічних інститутів, допущений Міністерством освіти СРСР.- Брянськ,1991. -122с. (мова рос., у співавторстві із В.С.Свиридовим та Н.О.Василенко).

AB 30055

457002

AB 30.028

AB 30.028